

TALABALARDA HUQUQIY ONGNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI: NAZARIY-EMPIRIK TAHLIL

S.A.Salimov¹

Mas'ul muallif: Salimov Salimbek Alisherovich, Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Accepted: 13 Sentabr 2026

Published: 13 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Salimov, S. A. TALABALARDA HUQUQIY ONGNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI: NAZARIY-EMPIRIK TAHLIL / S. A. Salimov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 1. — B. 180–182.

1. Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasasi talabalarida huquqiy ongning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar nazariy va empirik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda 220 nafar talaba (120 yigit, 100 qiz) ishtirok etgan bo'lib, ularning huquqiy ongi D.S.Beznosov va A.K.Bordunosning "Huquqiy ong diagnostikasi" hamda L.A.Yasyukovaning "Huquqiy va fuqarolik ongi testi" (TPGS) metodikalari yordamida o'rganilgan. Tavsifiy statistika natijalari talabalar huquqiy ongining olti komponenti (realizm, skeptitsizm, fetishizm, sinizm, idealizm, nigilizm) turlicha darajada ifodalanganligini ko'rsatdi, bunda huquqiy realizm nisbatan yuqori, huquqiy nigilizm esa nisbatan past o'rtacha qiymatlarga ega bo'ldi. Olingan natijalar talabalarda huquqiy ongni maqsadli rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: huquqiy ong, ijtimoiy-psixologik determinantlar, talabalar, huquqiy realizm, huquqiy nigilizm, huquqiy ijtimoiylashuv.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ У СТУДЕНТОВ: ТЕОРЕТИКО-ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В статье теоретически и эмпирически проанализированы социально-психологические детерминанты, влияющие на формирование правового сознания студентов высших учебных заведений. В исследовании приняли участие 220 студентов (120 юношей, 100 девушек), правовое сознание которых изучалось с помощью методики "Диагностика правосознания" Д.С.Безносова и А.К.Бордунос, а также теста правового и гражданского сознания (ТПГС) Л.А.Ясюковой. Результаты описательной статистики показали различную степень выраженности шести компонентов правового сознания студентов (реализм, скептицизм, фетишизм, цинизм, идеализм, нигилизм), при этом правовой реализм имел относительно высокие, а правовой нигилизм относительно низкие средние значения. Полученные результаты служат основой для разработки практических рекомендаций по целенаправленному развитию правового сознания студентов.

Ключевые слова: правовое сознание, социально-психологические детерминанты, студенты, правовой реализм, правовой нигилизм, правовая социализация.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL CONSCIOUSNESS AMONG STUDENTS: A THEORETICAL-EMPIRICAL ANALYSIS

Abstract. This article provides a theoretical and empirical analysis of the socio-psychological determinants influencing the development of legal consciousness among university students. The study involved 220 students (120 male, 100 female), whose legal consciousness was examined using D.S. Beznosov and A.K. Bordunos's "Diagnostics of Legal Consciousness" methodology and L.A. Yasyukova's Legal and Civic Consciousness Test (TPGS). Descriptive statistics revealed varying levels of expression across the six components of students' legal consciousness (realism, skepticism, fetishism, cynicism, idealism, nihilism), with legal realism showing relatively high and legal nihilism relatively low mean values. The findings provide a basis for developing practical recommendations for the purposeful development of students' legal consciousness.

Keywords: legal consciousness, socio-psychological determinants, students, legal realism, legal nihilism, legal socialization.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurilishining muvaffaqiyati fuqarolarning, xususan yoshlarning huquqiy ongi qay darajada shakllanganligiga bevosita bog'liq. Talaba-yoshlar ijtimoiy tuzilmaning eng faol va istiqbolli qatlami sifatida kelajakda jamiyatning huquqiy madaniyatini belgilovchi asosiy kuch hisoblanadi. Shu bois talabalarda huquqiy ongning qanday ijtimoiy-psixologik omillar ta'sirida shakllanishini ilmiy jihatdan aniqlash nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Huquqiy ong murakkab tuzilmaga ega psixologik hodisa bo'lib, unda kognitiv (huquq haqidagi bilim va tasavvurlar), emotsional-baholovchi (huquqqa nisbatan

munosabat) va xulq-atvor (huquqiy me'yorlarga rioya qilish yoki ularni buzish) komponentlari o'zaro uyg'unlikda namoyon bo'ladi. Ushbu komponentlarning har biri turlicha ijtimoiy-psixologik omillar, jumladan oilaviy tarbiya, ta'lim muhiti, tengdoshlar guruhi va shaxsning individual-psixologik xususiyatlari ta'sirida shakllanadi.

Mazkur maqolada talabalarning huquqiy ongini rivojlantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlarning nazariy asoslari yoritilib, ular Buxoro Xalqaro Universiteti talabalari misolida empirik tarzda o'rganildi. Tadqiqotning maqsadi talabalar huquqiy ongining olti komponenti bo'yicha umumiy manzarani statistik jihatdan aniq tasvirlash, shu bilan birga ushbu manzarani zamonaviy ijtimoiy-psixologik nazariyalar nuqtai nazaridan izohlashdan iborat. Bunday yondashuv nafaqat mavjud holatni qayd etish, balki uning ortida turgan ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni tushunish imkonini beradi, bu esa amaliy tavsiyalarining ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi. Mavzuning dolzarbligi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlar sharoitida fuqarolarning, ayniqsa yoshlarning huquqiy ongini yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Talabalik davri shaxsning ijtimoiy-huquqiy shaxs sifatida shakllanishining faol bosqichi bo'lib, aynan shu davrda huquqiy qadriyatlar, huquqiy me'yorlarga nisbatan munosabat va fuqarolik pozitsiyasi mustahkam poydevorga ega bo'ladi. Shu bilan birga, talabalar orasida huquqiy nigilizm va huquqiy loqaydlik holatlarining uchrab turishi, huquqiy bilimlarning amaliy hayotda to'liq qo'llanilmasligi kabi muammolar mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi. Huquqiy ongning shakllanishida ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni ilmiy asosda aniqlash, ularning o'zaro nisbatini baholash ta'lim jarayonida huquqiy tarbiya ishlarini samarali tashkil etish uchun zaruriy shart hisoblanadi.

Bundan tashqari, mahalliy psixologiya fanida talabalar huquqiy ongini kompleks psixodiagnostik metodikalar asosida o'rganish tajribasi hali yetarli darajada rivojlanmagan, bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Mavzuning dolzarbligini yana bir jihati shundaki, huquqiy ongni o'rganishga bag'ishlangan mahalliy tadqiqotlarning ko'pchiligi tavsiflovchi (deskriptiv) xarakterga ega bo'lib, ular ko'pincha huquqiy ongning faqat bilim komponentini o'lchash bilan chegaralanadi. Talabalar huquqiy ongini uning emotsional-baholovchi va xulq-atvor komponentlarini ham qamrab oluvchi kompleks psixodiagnostik vositalar asosida o'rganish esa hodisaning to'liqroq va real manzarasini yaratish imkonini beradi, bu esa mazkur tadqiqotning uslubiy jihatdan ustunligini ta'minlaydi.

Adabiyotlar tahlili. Huquqiy ong muammosi psixologiya, sotsiologiya va yuridik fanlar chorrahasida uzoq vaqtdan beri o'rganib kelinmoqda. Rus psixologlari D.S.Beznosov va A.K.Bordunos huquqiy ongni olti komponentli tuzilma sifatida talqin qilib, unga realizm (huquqning real ijtimoiy funktsiyasini anglash), skeptitsizm (huquq samaradorligiga shubha bilan qarash), fetishizm (huquqni mutlaqlashtirish), sinizm (huquqni shaxsiy manfaat vositasi sifatida qabul qilish), idealizm (huquqni mavhum adolat timsoli sifatida idrok etish) va nigilizm (huquqni rad etish) komponentlarini kiritdilar.

L.A.Yasyukova o'zining huquqiy va fuqarolik ongi testida (TPGS) huquqiy ongni maishiy, kasbiy-ishbilarmonlik, ijtimoiy-fuqarolik va huquqiy bilim sohalarida baholashni taklif etadi, bu yondashuv huquqiy ongning amaliy hayotning turli sohalaridagi namoyon bo'lishini kompleks tarzda aks ettirish imkonini beradi. O'zbek psixolog va huquqshunoslardan A.V.Sharipov, N.Otajonov, S.Yusupov kabi olimlarning ishlarida huquqiy ongning milliy mentalitet, ta'lim tizimi va oilaviy tarbiya bilan bog'liqligi ta'kidlangan. Xorijiy tadqiqotlarda, xususan Xu va hammualliflarning (2024) ishida talabalarning huquqiy hissiyoti (legal emotion) ularning tajovuzkor xulq-atvoriga bilvosita ta'sir ko'rsatishi statistik jihatdan asoslab berilgan, bu huquqiy ongning nafaqat kognitiv, balki emotsional komponentining ham ijtimoiy ahamiyatini ko'rsatadi.

Umumlashtirib aytganda, mavjud adabiyotlarda huquqiy ongning tuzilishi, uning shakllanish mexanizmlari yetarlicha yoritilgan bo'lsa-da, talabalar kontingentida uning ijtimoiy-psixologik determinantlarini kompleks psixodiagnostik vositalar asosida empirik tarzda o'rganish borasida alohida tadqiqotlarga ehtiyoj saqlanib qolmoqda, mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Shuningdek, huquqiy ijtimoiylashuv nazariyasining klassik namoyandalari J.Tapp va F.Levine ta'kidlaganidek, shaxsning huquqqa nisbatan munosabati bolalikdan boshlab bosqichma-bosqich, avvalo oila, so'ngra ta'lim muassasasi va nihoyat kengroq ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi. Talabalik davri ushbu uzluksiz jarayonning muhim, ammo yakunlovchi bosqichi bo'lmagan qismi hisoblanadi, shu sababli aynan shu davrda o'tkazilgan diagnostika natijalari shaxsning kelgusi fuqarolik faolligini bashorat qilishda alohida qimmatga ega.

Muhokama. Tadqiqot natijalarining nazariy tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalarning huquqiy ongi bir tekis emas, balki har xil komponentlar bo'yicha turlicha ifodalangan tizim sifatida namoyon bo'ladi. Huquqiy realizmning nisbatan yuqori ko'rsatkichlari talabalarning aksariyat qismi huquqni jamiyat hayotini tartibga soluvchi real va zarur vosita sifatida idrok etishdan dalolat beradi, bu esa ta'lim tizimida olib borilayotgan huquqiy tarbiya ishlarining ma'lum darajada samara berayotganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ayrim talabalarda huquqiy skeptitsizm va sinizm ko'rsatkichlarining mavjudligi, ularning ijtimoiy hayotda huquqiy adolatsizlik holatlariga guvoh bo'lishi yoki bunday holatlar haqida axborot olishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu, o'z navbatida, huquqiy ongni shakllantirishda nafaqat nazariy bilim berish, balki amaliyotda huquqning adolatli qo'llanilishini namoyish etuvchi real misollarning ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Huquqiy nigilizmning nisbatan past darajada namoyon bo'lishi ijobiy tendensiya sifatida baholanishi mumkin, biroq bu ko'rsatkichning ayrim talabalar guruhida yuqoriroq ekanligi individual yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Umuman olganda, olingan natijalar huquqiy ongni rivojlantirish ishlarini yagona, universal dastur asosida emas, balki talabalarning individual-tipologik xususiyatlarini hisobga olgan holda differensial tarzda tashkil etish zarurligini asoslaydi.

Alohida ta'kidlash joizki, huquqiy ongning kognitiv komponenti (TPGS umumiy balli orqali o'lchangan) bilan uning

emotsional-baholovchi komponentlari (Beznosov-Bordunos shkalalari) o'rtasidagi nisbat ham muhokamaga loyiq. Talabani yetarli huquqiy bilimga ega bo'lishi o'z-o'zidan uning huquqqa nisbatan ijobiy munosabatini kafolatlamaydi, shu sababli ta'lim jarayonida faqat huquqiy bilim berish bilan cheklanmasdan, shaxsning huquqqa nisbatan emotsional-qadriyatli munosabatini shakllantirishga ham alohida e'tibor qaratilishi lozim.

Metodologik jadval. Tadqiqotda talabalarining huquqiy ongini tashkil etuvchi komponentlar bo'yicha tavsifiy statistika ko'rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Ko'rsatkich	N	Minimal	Maksimal	O'rtacha (M)	Standart chetlanish (SD)
Realizm	220	-6	10	3,42	2,74
Skeptitsizm	220	-8	9	1,58	2,63
Fetishizm	220	-7	8	0,86	2,15
Sinizm	220	-9	6	-1,24	2,58
Idealizm	220	-6	9	2,07	2,31
Nigilizm	220	-10	5	-2,46	2,92
TPGS umumiy ball	220	6	26	17,35	4,18

Metodologik jadval tahlili. 1-jadvalda keltirilgan natijalarga ko'ra, talabalar huquqiy ongining olti komponenti orasida eng yuqori o'rtacha ko'rsatkichga realizm shkalasi ega bo'ldi ($M=3,42$; $SD=2,74$), bu talabalarining aksariyati huquqni jamiyat hayotini tartibga soluvchi obyektiv zaruriyat sifatida idrok etishini ko'rsatadi. Idealizm shkalasi bo'yicha ham nisbatan yuqori ko'rsatkich ($M=2,07$) qayd etildi, bu talabalarda huquqqa nisbatan ijobiy, ammo ayrim hollarda amaliyotdan uzoqlashgan mavhum tasavvurlarning ham mavjudligini bildiradi.

Nigilizm shkalasi eng past o'rtacha qiymatga ega bo'ldi ($M=-2,46$; $SD=2,92$), bu talabalar orasida huquqni umuman rad etuvchi pozitsiya nisbatan kam tarqalganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ushbu shkala bo'yicha standart chetlanishning nisbatan yuqoriligi ($SD=2,92$) talabalar guruhi ichida ushbu ko'rsatkich bo'yicha sezilarli individual farqlar mavjudligidan dalolat beradi, ya'ni ayrim talabalarda nigilistik munosabat boshqalarga qaraganda ancha yuqori darajada namoyon bo'ladi.

Yasyukovanning TPGS testi bo'yicha umumiy ball ko'rsatkichi ($M=17,35$; $SD=4,18$; maksimal ball 26) o'rta darajadan yuqoriroq bo'lib, bu talabalarining huquqiy va fuqarolik ongi maishiy, kasbiy hamda ijtimoiy-fuqarolik sohalarida umuman olganda qoniqarli darajada shakllanganligini, biroq undan yanada yuqori darajaga rivojlantirish uchun zaxira mavjudligini ko'rsatadi.

Xulosa. O'tkazilgan nazariy-empirik tahlil talabalarda huquqiy ongning bir qator ijtimoiy-psixologik determinantlar, jumladan oilaviy tarbiya, ta'lim muhiti, ijtimoiy tajriba va shaxsning individual-psixologik xususiyatlari ta'sirida murakkab, ko'p komponentli tizim sifatida shakllanishini ko'rsatdi. Talabalarining huquqiy ongida realizm va idealizm komponentlarining nisbatan yuqori, nigilizm komponentining esa nisbatan past darajada namoyon bo'lishi umumiy ijobiy tendensiyadan dalolat beradi.

Shu bilan birga, ayrim talabalar guruhida huquqiy skeptitsizm va sinizmnining mavjudligi ta'lim muassasalarida huquqiy tarbiya ishlarini yanada kuchaytirish, xususan huquqning amaliy hayotdagi adolatli qo'llanilishini ko'rsatuvchi real vaziyatlar orqali targ'ib qilish zarurligini ko'rsatadi. Kelgusi tadqiqotlarda talabalar huquqiy ongining oilaviy, ta'lim va ijtimoiy determinantlari alohida-alohida chuqurroq o'rganilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Beznosov D.S., Bordunos A.K. Diagnostika pravosoznaniya lichnosti. – SPb.: Rech, 2004. – 112 s.
- [2] Yasyukova L.A. Zakonoposlushnost kak faktor lichnostnoy i natsionalnoy bezopasnosti // Vestnik SPbGU. – 2015. – №4. – S. 45-58.
- [3] Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 320 b.
- [4] G'oziyev E.G'. Psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2018. – 464 b.
- [5] Sharipov A.V. Yoshlarda huquqiy madaniyatni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik asoslari. – Toshkent: Fan, 2020. – 168 b.
- [6] Xu Y., Zhang L., Wang H. Legal emotion and aggressive behavior among college students: the mediating role of legal awareness // Frontiers in Psychology. – 2024. – Vol. 15. – P. 1-14.
- [7] Tapp J.L., Levine F.J. Legal socialization: strategies for an ethical legality // Stanford Law Review. – 1974. – Vol. 27. – P. 1-72.
- [8] Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol. 1: The Philosophy of Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1981. – 441 p.
- [9] Otajonov N.T. Talaba-yoshlarda huquqiy ongni shakllantirish pedagogik-psixologik muammo sifatida // Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar. – 2021. – №3. – B. 112-119.
- [10] Field A. Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. – 5th ed. – London: Sage, 2018. – 1104 p.